

ӘОЖ 392.5

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӨЗБЕКТЕРДІҢ ӘДЕТ ҒҰРЫПТАРЫНДАҒЫ КЕЙБІР
ЕРЕКШІЛІКТЕРІ**

Кабулбекова Сабрина Бегзатовна

begzatovna0312@mail.com

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті
Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент З.О. Ибадуллаева

Аннотация. Қазақстандағы өзбек этникалық тобының тарихы, әдет ғұрыптармен салт-дәстүрлері баяндалған.

Қазақстанның оңтүстік өңірін ежелден мекендеген бұл қауымның тарихы мен болмысы Сыр бойындағы қалалық өркениетпен байланысты. Өзбектер мен қазақтардың қонақжайлығы. Қонақтарға өзбек халқының ұлттық тағамдары палауды ұсынуы. Өзбек халқының шай кұюы. Отбасылық ұстанымдары. Қазіргі кезде өзбек этнос өкілдерінің Қазақстанда шоғырланған жері. Өзбектердің әдет ғұрыптарындағы кейбір ерекшеліктері – мақаланың негіз мақсаты .

Өзбектер – Өзбекстан елінің негізгі халқы. Жалпы саны 30 млн.-дай. Олар ТМД шеңберінде, соның ішінде Тәжікстан, Қазақстан, Қырғызстан, Түрікменстанда көптеп шоғырланған. Сондай-ақ Ауғанстан мен ҚХР-да да, басқа да алыс шетелдерде өмір сүреді. гі міндеті

Өзбек тілі – түркі тілдерінің оңтүстік шығыс тармағы, құрлық тілдері тобына датады. Өзбек тілі бірнеше диалектіге бөлінеді. Олардың ең үлкені оңтүстік-шығыс пен қала тұрғындарының тілдік ерекшелігін қамтитын қарлық диалектісі, ол қазіргі ұйғыр тіліне ұқсас келеді. Жазуы латын әліпбиіне негізделген.

Қазақстанның көп салалы этникалық дамуының бір айшықты көрінісі деп негізінен Оңтүстік Қазақстан өңірін мекендеген өзбек қауымдастығын айтуға болады. Олардың тарихи тамыры солтүстік суығынан Қаратау қыраттары қорғаған құнарлы және қалалық өлкені мыңдаған жылдар бойы мекендеген отырықшы диқан және саудагер қауымдарына барып жалғасады. Ерте орта ғасырларда Сыр бойындағы қалалық өлкені мекендеген мехнаткер және саудаға бейімді қауымдарды біз деректерден *соғды* атымен кездестіріп. [Артықбаев, 4-б]

Ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан өзбектердің салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары бүгінгі күнге дейін өз күшін жоймай, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, жалғасын тауып келеді. Олардың кез келген әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: баланың дүниеге келуі, отбасылық некелік - жанұялық дәстүрлер мен күнделікті тәршіліктегі сәлемдесу мен ас ішу этикетінің де өзіндік мән мағынасы отбасылық тәлім тәрбиеге толы болып саналады. Осы негіздегі ішкі этномәдени ерекшеліктерді Қазақстан территориясындағы өзбектер де ұстанып, дәстүрлі мәдениеттің сақталуы мен өзіндік этнографиялық ерекшеліктерді толықтыруда. Мұның өзі бүгінгі таңда этнология ғылымында ерекше назар аударып отырған мәселелердің бірі ретінде қаралады. Сондықтан да бұл мақала автордың ел арасынан көріп байқаған этнографиялық мәліметтері негізінде жалпы шолу негізінде жазылды. Алайда, бұл мәліметтер алдағы уақытта жекеленген тақырыптарды талдауға және зерттеуге негіз бола алады.

Сыр бойындағы қалалардың үлкені, шаруашылық және саяси өмірде басымы - Ташкент. Қазақтар сол кезде қаланың орталығындағы Ескі Ташкентті «бес қақпалы Ташкент» деп атайды, шын мәнінде қалаға кіретін қосымша жолдар да бар. Қазақ хандары мен сұлтандары қалалық өңірде билік құрса ең алдымен сырттан кіретін жолдар мен арықтарын қадағалайды. Бұлар қаланың ағзасының қан тамырлары сияқты. Қаладағы дін басылар, махалла басшылары т.б. қазақтың хандары мен сұлтандарына белгіленген уақытта келіп есебін беріп, шаруашылықтан және саудадан түскен пайдадан үлесін беріп кетеді. Әр түрлі деректерден қала ішіндегі билік сарттардың өз қолында екенін көреміз, әр махалланың өздерінің басшылары, ақсақалдары бар. Отырықшы қауымдардың ерекшелігі де жерлестік қағидаларымен ұйымдасу қабілеттерінің жоғарылығында. Қаланың шаруашылығы мен саяси өмірін басқару да махаллалардан сайланатын өкілдердің кеңесінде жүзеге асады. Қазақ билігі бұл қалалық орындарда көбінесе алым-салық жинаумен және сыртқы жауларынан қорғаумен шектелген [Артықбаев, 62-б.].

Қазақ халқындағы сияқты өзбектердің де қонақжайлылық дәстүрі күні бүгінге дейін өз маңызын жоймай, әрі қонақжайлылық дәстүрінен ер бала мен қыз бала тәрбиесінің негізгі белгілерін де анықтауға болады.

Қонақжайлылық – өзбек халқына тән басты қасиеттердің бірі саналады. Олардың қалыптасқан дәстүрлеріне сәйкес, әдетте көше бойында танысын танымасын қарсы адам ұшыраса кетсе, оған ерекше ілтипатпен, оң қолын кеудесіне қою негізінде иіліп сәлем беріп өтетін болған. Бұл көрініс бүгінде Өзбекстандағы қазақтар арасында да ерекше этномәдени құбылысты аңғартады. Әдетте қазақ бауырларымыз да өзбектің ала шапанын үстіне киіп, ел ішінде қарсы жолыға кеткен бейтаныс адамға «Ассалаумалайкум, Ака», - деп басын иіп сәлем берсе, әйелдер жағы жолдың шетіне шығып, өзінен үлкен ер адам кездесе кетсе, оған сәлем беру олардың дәстүрлі әдеті саналған. Олай етпесе, әйел адамның «жолы болмайды» немесе «жолы кесіледі», - деген сенім қалыптасқан. Бұл үрдіс қарсы алдынан шыға келгенде жолын кеспей, керек десеңіз артынан айналып өтіп, сол ер адамның артынан жүру әдебімен де орындалған

Қонақжайлылықтың тағы да бір үлгісі – үй ауласынан (айналасынан) өтіп бара жатқан адамға ерекше ықыласпен арнайы қонақ күту дастарханын жаймаса да, үйінен дәм ауыз тидіру ерекше сипатқа ие. Мұндай қонақ күтудің ықыласына арнайы өзбек ою өрнегімен нақышталған фарфор кесе-шәйнегімен дастарханда көк шәй мен пәтір нандары және бақша жүзімдері дастарханның сәнін келтірген.

Әдетте амандасудан кейін ақ үй иесі қонақты дастарханға шақырып, үй ауласындағы арнайы тапшанға немесе үй ауласына орналасқан асхана үстеліне, яғни өзбек халқы үшін ең құрметті орынға отырғызып, қонақ үшін ерекше қарапайымдылық пен ибалылықты сақтайды.

Өзбек дастарханындағы ерекшеліктің бірі – ол шәй ішу этикеті. Олардың түсінігінде шәй ішу арқылы адам өз денсаулығын емдей алады деп түсінген.

Адамгершілік қарым қатынастың дәстүрлі элементтерінің бірі ретінде пиалаға шәй құюдың мөлшерімен де есептелген. Олай дейтініміз пиалаға құйылған шәйдің мөлшері неғұрлым аз болса, ол қонаққа деген ілтипаттың құрметі саналды. Ол үшін үйге келген қонақ қайта қайта шәй үшін кесе ұсынса, үй иесінің де мәртебесі өседі деп түсіндірілген.

Өзбек халқы үшін қонаққа шәй ұсынудың өзіндік қалыптасқан дәстүрі бар. Ол бойынша Ірі жапырақты шәйқайнаған сумен шайылған шәйнекке салынып, демделеді. Оның өзінде де ыдыстың жартысына дейін қайнаған су құйылып, тұндырылып демделеді. Осы кезде шәй жапырақтарының дәмінің өзіне келуі үшін шәйді үш рет қайтарады. Әдетте шәйді үйге ер адам қонаққа келсе ер адам құйып беру міндетті саналып, екеуара әңгіме дүкен құратын болған. Сондықтан да болар Өзбекстан жерінде әрбір махалладағы шәйханалар – өзбек мәдениеті мен дәстүрінің ерекше элементін құрайды. Сол шәйханаларда ел ішіндегі қарт адамдардың өзі де жантайып жатып дем алып, бір бірінің қуанышты жаңалықтарын да бөлісіп, ыстық шәймен-ақ өзара әңгіме құрады.

Өзбек шәйімен қатар жүретін палау - отбасылық бас қосулар мен тойларда және ас беру сияқты кез келген жиында әзірленеді. Әдетте бұл тағамды 100 кг.-ға дейін және одан да көп мөлшерде өзбек халқының ер азаматтары дайындайтын болған.

Палау жеудегі өзбек халқына тән этикалық ерекшеліктің бірі - оны күн шыққан соң, таң намазынан кейін де жей береді.

Өзбекстан тұрғындары сияқты Қазақстандағы өзбектер арасында да әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінде мерекелердің 2 тобын атауға болады. Ол ұлттық және отбасылық болып бөлінеді. Мерекелердің әрқайсысы көне мәдениеттің қалыптасқан әдет-ғұрыптарымен тығыз байланысты, оның негізін әр түрлі мерекелер мен күні бойы атқарылатын шаралар, сондай-ақ дәмді тағамдар мен халық музыкасы құрайды.

Мерекелік мәдениеттің ерекшеліктері әлі күнге дейін көше мейрамдарымен де туристер мен саяхаттаушыларды таң қалдырып келе жатыр. Дегенмен осындай көше меркелерінде күнделікті музыкалық әуендермен ойнау қазақ жерінде болмағанымен, өзбек жерінде әрбір сенбі, жексенбі күндері дәстүрлі үрдіске айналған. Әдетте мұндай жиында музыкалық аспаптарда керемет ойнау мен арқан үстінен жүру сияқты ерекше әдістерді өзбек ер азаматтарынан байқаймыз. Ол бір жағынан ептілік пен шыдамдылыққа және табандылыққа негізделген үрдістер. Осындай көшелік мерекелердің өзі өзбек халқының бірлікте, әрі ынтымақта екендігін білдіреді.

Өзбек халқының отбасындағы отбасылық дәстүрлері ата-бабаларының бай мәдени тәжірибесіне негізделген, соның арқасында халық өзінің бұрынғы болмысын және өзіндік ерекшелігін сақтай алды. Отбасылық мерекелер әртүрлі жағдайларда атап өтіледі: құда түсу, баланың дүниеге келуі, сүндетке отырғызу және т.б. Олардың негізгі отбасылық мерекелері: бесік той, неке той, хатна –килиш деп аталады. Енді осыларға қысқаша тоқталсақ:

Бесік той. Баланың дүниеге келуіне байланысты үлкен мереке ретінде аталады. Бұл отбасылық мерекеге дүниеге келген сәбидің нағашылары, кемінде 50-60 адамдай келіп сәбидің барлық киетін киімдері мен бесік жасау жабдығын, сондай-ақ сәби үшін тұтынатын барлық жабдықтарды арнайы рәсіммен алып келіп, атап өтеді.

Мерекенің атауы «Ағаш бесік» деп те аударылады және ол сәбидің туғанына 40 күн толғанда арнайы рәсіммен өткізіледі. Бұл мереке тек Өзбекстан өзбектері арасында ғана емес, Қазақстанда тұратын өзбектер арасында да ерекше салттық негізде атап өтіледі.

Неке той. Өзбектер үшін ерекше аталып өтетін негізгі той дәстүрі, ол даңғырлаған музыкалық аспаптар әуендетіп, өте шулы тойланады. Мерекеде әрқашан жақын және алыс туыстар, көршілер өте көп жиналады. Бұл тойдың ерекшелігінде таңертеңгілік палау қалыңдық пен қалыңдықтың үйінде күйеу жақтан арнайы өкілдер келіп дайындап,

таңертеңнен бастап жиналған қауымға береді. Осыдан кейін болашақ жар арнайы бөлмеде отырған қалыңдыққа келеді. Оған дұға оқып, некеге тұруға келісiмiн алған дiни қызметкерлер ғана келе алады. Содан кейiн ата-анамен қоштасу салты орындалады.

Хатна -килиш. Ұл баланы 3, 5 кейде 7 жасқа толғанда мiндеттi түрде сүндетке отырғызу рәсiмi. 9, 11 және 12 жаста салыстырмалы түрде сирек орындалады. Сүндетке отырғызу алдында дiни қызметкер туыстарының ортасында бата үшiн Құран оқиды. Осыдан кейiн балаға көршi-қолаң, ағайын-туманың сый-сыяпаттары қойылады. Рәсiм мерекелiк палауды жеумен аяқталады.

Бүгiнде Қазақстандағы өзбектердiң ең көп шоғырланған өңiрi – шаруашылық-диқаншылық кәсiптi игеруге қолайлы өлке Түркiстан өңiрi болып табылады. Олар Түркiстан өңiрiнiң Қарашық, Сауран, Шорнақ, Иқан, Сайрам өңiрлерiнде шоғырлана қоныстанған. Олардың үй жайындағы өзiндiк ерекшелiктерi де Қазақстан өзбектерiнде ерекше сақталған. Қазақ хандығы кезеңiне қатысты деректерге қарағанда әр үй дуалмен қоршалады және үш бөлiктен тұрады. Сыртқы есiктен кiргеннен кейiн алдыңыздан хаули (аула) кездеседi, бұл жерде шаруашылық заттары-арба, соқа т.б. орналасқан. Егер аула үлкен болса оның бiр шетiнде- молхона, бақ бар. Хаулиден бiр бөлмелi үлкен үйге кiресiз (уй, чархары-үй). Одан әрi түнек, не болохона аталатын екi қабатты шаруашылық бөлмесi бар. Төменгi қабатында шаруашылыққа керектi аспаптар мен құралдар, ал жоғарғы бөлмесi (равак) тамақ сақтауға арналады. Дәстүрлi үй-жайдың қаншалықты ғажап құбылыс екенiн бiлу үшiн Түркiстан қаласының iргесiне (25 шақырым) орналасқан Ескi Иқанның көшелерiн аралап келу керек. Бұл көне бекiнiс – қалашық үлгiсiн сақтап қалған бiрден-бiр-қоныс екендiгiн байқаймыз. [Артықбаев, 84-б.]

Орта Азия елдерiндегi бiрыңғай шоғырлана қоныстанған аймақтардағы қазақ отбасылары сияқты, Қазақстан жерiндегi өзбектер де шағын болғанмен де, әке-шеше қолында үйленген бiр баласы мiндеттi түрде бiрге тұратын [Қалшабаева,332-б.]. Бұл көрiнiс Түркiстан өңiрiндегi өзбектердiң ауласындағы бiрнеше балаларының жеке үйлерiнiң бiр аулада тұруымен де сипатталады.

Қорытындылай келгенде, қазақстандық өзбек этникалық қауымы өзiндiк мәдениетi мен тұрмыс-салт дәстүрлерiнiң ерекшелiктерiн, өзiндiк еңбекқорлығы мен көршiге деген

адалдығын ұрпақтан-ұрпаққа жалғап келе жатқан халықтардың бірі. Олай дейтініміз тікелей өзбек отбасымен қарым қатынаста болмасаңыз да, өзбек халқының киноөндірісіндегі туындылар ұрпақ тәрбиесіндегі ерекше құндылықтарды дәріптейтіні бәрімізге белгілі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Артықбаев Ж.О. Қазақстан өзбектері: тарихы, шаруашылығы мен мәдениеті, рухани өмірі мен қазіргі жағдайы. Астана, 2016. – 162 б.
2. Қалшабаева Б.К. Орталық Азия халықтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). Алматы, 2011. – 406 б.